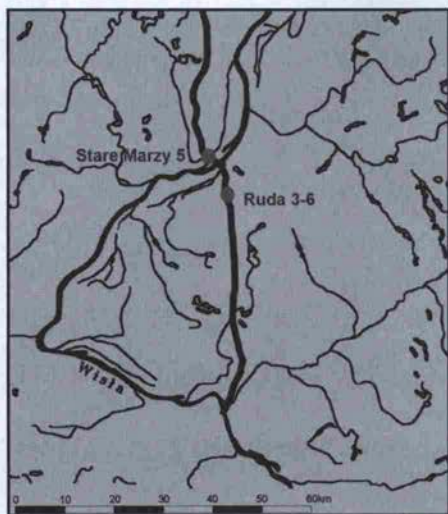

Ewa Bokiniec, Wojciech Chudziak, Krzysztof Cyrek, Jacek Gackowski

Sprawozdanie z ratowniczych prac wykopaliskowych przeprowadzonych w latach 2001–2002 w strefie planowanej budowy autostrady A–1 na odcinku województwa kujawsko-pomorskiego (b. woj. bydgoskie i toruńskie)

Wstęp

Z uwagi na ograniczone środki finansowe przeznaczone w latach 2001–2002 na archeologiczne badania ratownicze w liniach rozgraniczających pas drogowy autostrady A–1 na terenie woj. kujawsko-pomorskiego, na odcinku bydgosko-toruńskim prace wykopaliskowe prowadzono jedynie na dwóch stanowiskach: w Starych Marzach, stanowisko 5 (b. woj. bydgoskie) oraz w Rudzie, stanowisko 3/6 (b. woj. toruńskie), (ryc. 1). W obu przypadkach stanowiły one kontynuację badań podjętych na tych stanowiskach w ubiegłych latach w związku z realizacją dwóch umów zawartych między Agencją Budowy i Eksploatacji Autostrad w Warszawie a Uniwersytetem Mikołaja Kopernika w Toruniu (AC/ 84/98 z dnia 6.10.1998 roku oraz AC/51/99 z dnia 2.08.1999 roku). Pracami badawczymi w terenie kierowali mgr mgr Marek Ślupczewski (Ruda, stanowisko 3/6C; Stare Marzy, stanowisko 5A), Aleksandra Kujawa-Piszc (Ruda, stanowisko 3/6D i stanowisko 3/6F, Stare Marzy, stanowisko 5B), Arkadiusz Koperkiewicz (Ruda, stanowisko 3/6B i stanowisko 3/6E) i Andrzej Dokowski (Ruda, stanowisko 3/6G i stanowisko 3/6H), a nadzór merytoryczny nad przebiegiem prac sprawował Zespół do Badań A–1 działający przy UMK, w skład którego wchodzi archeolodzy o różnych specjalnościach chronologiczno-kulturowych: epoka kamienia i wczesna epoka brązu (prof. dr hab. Krzysztof Cyrek), młodsze okresy epoki brązu i początek epoki żelaza (dr Jacek Gackowski), młodszy okres przedrzymski i okres wpływów rzymskich (mgr Ewa Bokiniec) oraz średniowiecze i czasy nowożytne (prof. dr hab. Wojciech Chudziak). W pracach brali również udział absolwenci oraz studenci UMK w Toruniu tworzący zasadniczy trzon ekip technicznych. Dokumentację z badań oraz inwentaryzację materiału źródłowego wykonywano zgodnie z zasadami wypracowanymi przez

Ryc. 1. Stanowiska archeologiczne badane w latach 2001–2002 w strefie planowanej autostrady A–1 na odcinku woj. kujawsko-pomorskiego (b. woj. bydgoskie i toruńskie). Wykaz stanowisk: 1 — Stare Marzy, stanowisko 5; 2 — Ruda, stanowisko 3/6

zespół archeologów z IAE UMK w Toruniu, a przetestowanymi w latach 1998–2000 w trakcie badań prowadzonych w ramach obu wymienionych umów¹.

Oba stanowiska usytuowane są w strefie nadwiślańskiej, na piaszczystych terasach Kotliny Grudziądzkiej. Stare Marzy 5 odkryto na lewym brzegu rzeki, w obrębie *quasi*półwyspowo ukształtowanej, silnie zwydmionej krawędzi terasy kemowej, na styku pradoliny Wisły i doliny bocznej Mątwy. Natomiast stanowisko w Rudzie położone jest na prawym brzegu rzeki, u podnóża krawędzi doliny Wisły, na płaskim i rozległym stoku o nachyleniu północnym. Z uwagi na znaczną wielkość stanowisk, zajmujących kilkunastokrotną powierzchnię, eksplorację prowadzono w ramach niezależnych, oddzielnie inwentaryzowanych odcinków badawczych, wykorzystując do tego celu siatkę arów przyporządkowaną

siatce kilometrowej według współrzędnych „65”. Na obu stanowiskach w omawianym okresie przebadano w sumie około 819 arów, z czego na stanowisku w Starych Marzach — 204,7 ara, a w Rudzie — 614,2 ara. W przypadku pierwszego z tych stanowisk, z uwagi na znaczne poszerzenie powierzchni badawczej w stosunku do preliminowanego w umowie arealu, prac w 2002 roku jeszcze nie zakończono². Sfinalizowano je natomiast w Rudzie, gdzie — uwzględniając 2000 rok — eksploracją objęto łącznie obszar około 900 arów.

Wartość poznawczą obu przebadanych stanowisk określić należy jako dość wysoką. Zarówno jeden, jak i drugi punkt terenowy był użytkowany wielokrotnie, z różną intensywnością i w różny sposób, co przejawia się w znacznym zróżnicowaniu formalnym pozostałości osadniczych składających się na badaną przestrzeń reliktową. W sumie odkryto ponad 120 tysięcy fragmentów ceramiki naczyniowej pochodzącej przede wszystkim z młodszych okresów epoki brązu i wczesnych okresów epoki żelaza (cykl łuzyczko-pomorski). Na stanowisku w Starych Marzach stwierdzono ponad 33 tysiące ułamków naczyń, ponad 620 wyrobów krzemiennych, liczne fragmenty polepy oraz duży zbiór kości zwierzęcych. Ponadto wyróżniono około 640 tzw. zabytków wydziel-

¹ W. Chudziak, S. Kukawka, J. Olczak, *Wytyczne dla prowadzących ratownicze badania wykopaliskowe w strefie woj. kujawsko-pomorskiego* (maszynopis w Instytucie Archeologii UMK), Toruń 1999; por. również J. Bojarski, E. Bokinić, W. Chudziak, J. Gackowski, S. Kukawka 2001, s. 50 oraz E. Bokinić, W. Chudziak, K. Cyrek, J. Gackowski 2003, s. 30.

² Zakończono je dopiero w 2003 roku.

nych, w tym głównie przedmioty krzemienne. Odslonięto również 676 jam kulturowych sklasyfikowanych, nawiązując częściowo do określeń AZP-owskich, w ramach jedenaśtu faktów chronologiczno-kulturowych (ryc. 2*):

- obozowisko schyłkowopaleolityczne,
- ślady penetracji społeczności mezolitycznej,
- osada ludności kultury pucharów lejkowatych,
- osada ludności kultury amfor kulistych,
- ślad osadnictwa kultury ceramiki sznurowej,
- ślad osadnictwa kultury trzcinieckiej,
- ślad osadnictwa kultury łużyckiej,
- osada ludności kultury pomorsko-podkloszowej (w tym pochówki popielnicowe),
- ślad osadnictwa z okresu wpływów rzymskich,
- fragmenty zabudowy wiejskiej (?) i ślady eksploatacji rolniczej z czasów nowożytnych,
- ślady działań wojennych z II wojny światowej.

O wiele więcej pozostałości osadniczych odkryto na stanowisku w Rudzie, gdzie występowało 4920 jam osadniczych o zróżnicowanej chronologii i funkcji, a wśród nich 1328 negatywów poszupowych (ryc. 3). W północnej części stanowiska, na obszarze około 15 arów odkryto również cmentarzysko ciałopalne (91 jam grobowych). W sumie, na omawianym stanowisku odkryto ponad 86 tysięcy fragmentów naczyń i kilkadziesiąt przedmiotów krzemiennych, liczne fragmenty polepy oraz kości zwierzęce, przyporządkowanych do następujących faktów chronologiczno-kulturowych:

- ślad osadnictwa kultury ceramiki wstęgowo rytej,
- osada ludności kultury pucharów lejkowatych,
- osada ludności kultury amfor kulistych,
- ślad osadnictwa kultury ceramiki sznurowej,
- ślad osadnictwa ze schyłkowego neolitu i z wczesnej epoki brązu,
- osada i cmentarzysko ludności kultury łużyckiej z późnej epoki brązu i wczesnej epoki żelaza,
- osada ludności kultury łużyckiej z wczesnej epoki żelaza,
- ślad osadnictwa kultury oksywskiej,
- ślad osadnictwa z okresu wpływów rzymskich (kultura wielbarska?),
- wieś nowożytna i współczesna.

W trakcie badań wykonano szereg analiz specjalistycznych służących zarówno rekonstrukcji warunków środowiskowych, jak i szczegółowemu opracowaniu wielu kwestii związanych z niektórymi dziedzinami życia społeczności użytkujących badane obiekty osadnicze. Wśród tych pierwszych należy wymienić przede wszystkim ekspertyzy gleboznawcze przeprowadzone przez zespół badawczy pod kierunkiem prof. dr hab. R. Bednarek z Zakładu Gleboznawstwa Instytutu Ekologii i Ochrony Środowiska UMK w Toruniu oraz paleogeomorfologiczne, wykonane przez dra J. Szymańkę z Instytutu Geografii UMK w Toruniu. Ponadto szczegółowe analizy źródeł archeozoologicznych

* Ryciny 2 i 3 znajdują się za opaską, przy końcu książki.

przeprowadził dr D. Makowiecki z IAE PAN w Poznaniu, a źródeł archeobotanicznych uzyskanych w wyniku systematycznego płukania materii pochodzącej z wypełniska wszystkich obiektów osadniczych, dr M. Polcyn z Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy. (W. Ch.)

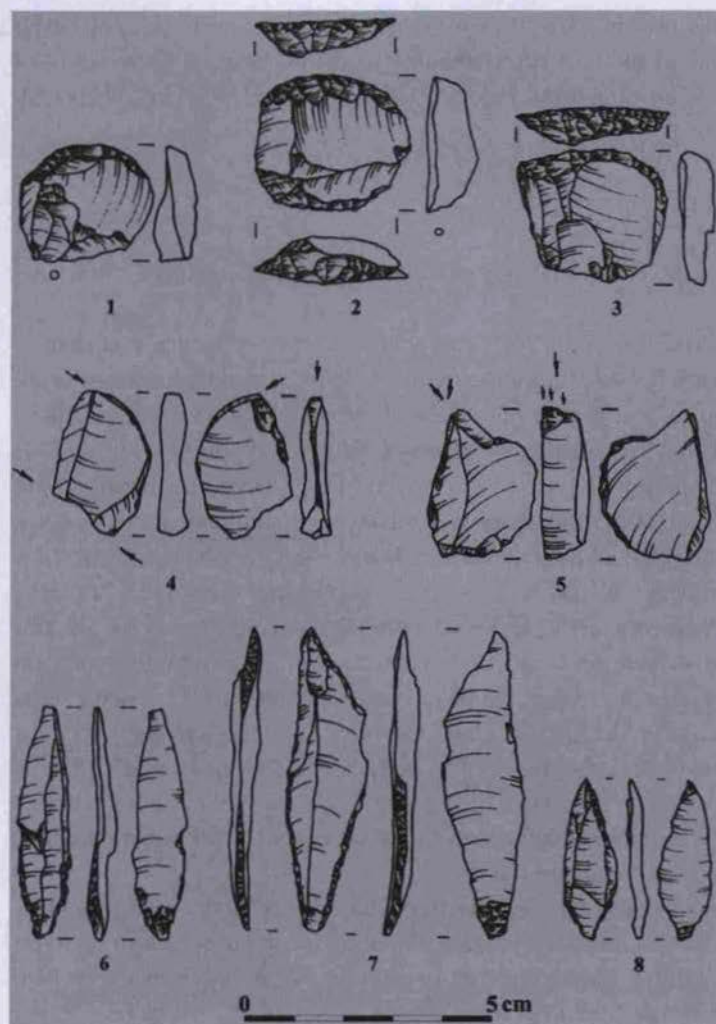
Epoka kamienia i początek epoki brązu

Na obydwu stanowiskach odkryto ślady osadnictwa z epoki kamienia i z wczesnej epoki brązu.

W Rudzie (stanowisko 3/6) były to 2073 fragmenty neolitycznych naczyń ceramicznych (kultura pucharów lejkowatych, kultura amfor kulistych, kultura ceramiki sznurowej, schyłkowy neolit). Część z nich zalegała w obrębie jam kulturowych zlokalizowanych w południowej części przebadanego obszaru. Należy tu podkreślić szczególnie liczne ślady osadnictwa kultury pucharów lejkowatych. Wyjątkowym znaleziskiem była jama, w stropie której leżał odwrócony kamień żarnowy, a pod nim miniaturowe naczynie tej kultury. Z „pucharową” fazą zasiedlenia stanowiska łączy się większość wyrobów krzemiennych i kamiennych. Wśród tych ostatnich przeważają rozcieracze, rzadziej natomiast występują fragmenty siekier i toporków. Obszar zajęty przez osadnictwo kultury pucharów lejkowatych oraz związanych z nimi materiałów źródłowych (jam osadniczych i ułamków naczyń ceramicznych) pozwalają przypuszczać, że mamy tutaj do czynienia z pozostałościami jednozagrodowej osady typowej dla osadnictwa kultury pucharów lejkowatych na ziemi chełmińskiej (S. Kukawka 1997). O wiele uboższe inwentarze pozostałych kultur neolitycznych i kultur z wczesnej epoki brązu oraz brak związanych z nimi stałych obiektów kulturowych świadczy o krótkotrwałym zasiedlaniu badanego obszaru przez te ugrupowania.

Bogate ślady osadnictwa z paleolitu schyłkowego, mezolitu, neolitu i z wczesnej fazy epoki brązu odkryto w Starych Marzach (stanowisko 5). Z paleolitem schyłkowym wiąże się 923 wyroby krzemienne w większości zgrupowane w dziewięciu koncentracjach o zróżnicowanym charakterze. To zróżnicowanie dotyczy przede wszystkim liczebności i struktury inwentarza. Wśród nich wyróżniono krzemienice o pracownianym, pracowniano-podomowym i podomowym charakterze. W sensie przestrzennym i chronologiczno-kulturowym jest to uzupełnienie schyłkowopaleolitycznych obozowisk odkrytych na omawianym stanowisku (Stare Marzy, stanowiska 4 i 5) w latach ubiegłych (K. Cyrek 2000; 2002). Dotychczasowe badania wykazały, że wspomniane obozowiska zajmowały niemal cały, rozległy cypel wysokiej terasy Wisły, od jej krawędzi do granicy z wysoczyzną. W porównaniu ze znaleziskami z lat ubiegłych, kiedy to wszystkie krzemienice zaliczono do kultury świderskiej, podczas badań w 2002 roku odkryto również elementy kultury Federmesser, nieznanej dotychczas w dorzeczu dolnej Wisły oraz ahrensburskiej (M. Kobusiewicz 1999). Przeważają jednak wyroby kultury świderskiej (ryc. 4).

Ślady osadnictwa mezolitycznego wystąpiły w postaci rozproszonych, pojedynczych wyrobów krzemiennych, świadczących o bardzo krótkotrwałej penetracji tego terenu przez grupę o nieokreślonej przynależności kulturowej.

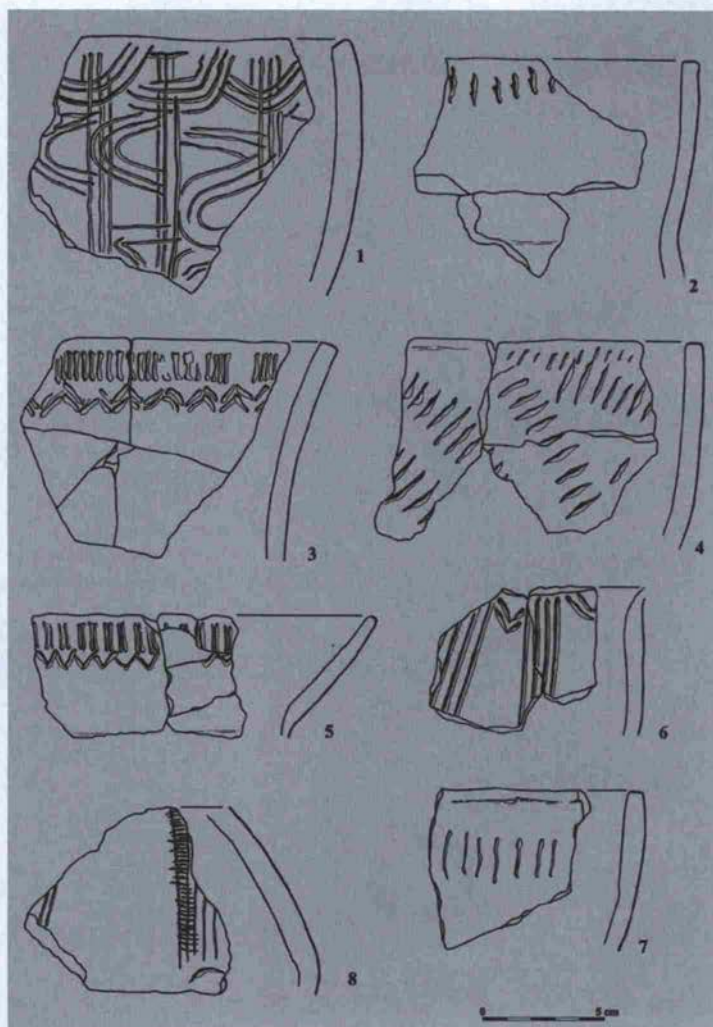
Ryc. 4. Stare Marzy,
gm. Dragacz,
stanowisko 5 AB.
Wybór schyłkowo-
paleolitycznych form
krzemiennych:
1-3 — drapacze;
4-5 — ryłce;
6-8 — łściaki.
Rys. M. Sudoł

Wśród pozostałości neolitycznych faz zasiedlenia stanowiska (ryc. 5**) najliczniej reprezentowana jest kultura pucharów lejkowatych (26 stałych obiektów kulturowych i 5766 fragmentów naczyń ceramicznych oraz polepa). Na podstawie analizy ceramiki chronologię osady KPL ustalono na fazę III BC grupy chełmińskiej wg S. Kukawki (1998) (ryc. 6 i 7).

Na stanowisku stwierdzono także ślady obozowiska ludności kultury amfor kulistych z fazy IIb wg M. Szmyt (1996) w postaci 12 jam osadniczych i 3533 fragmentów naczyń ceramicznych. Ustalono, że osadnictwo dwóch wspomnianych wyżej kultur neolitycznych miało charakter wyspowy i rozproszony na całym badanym obszarze, z wyraźną jednak koncentracją obiektów kultury amfor kulistych w części północno-wschodniej.

Całości obrazu neolitycznego osadnictwa w Starych Marzach dopełniają znaleziska kultury ceramiki sznurowej (jedna jama osadnicza i 530 fragmentów naczyń ceramicz-

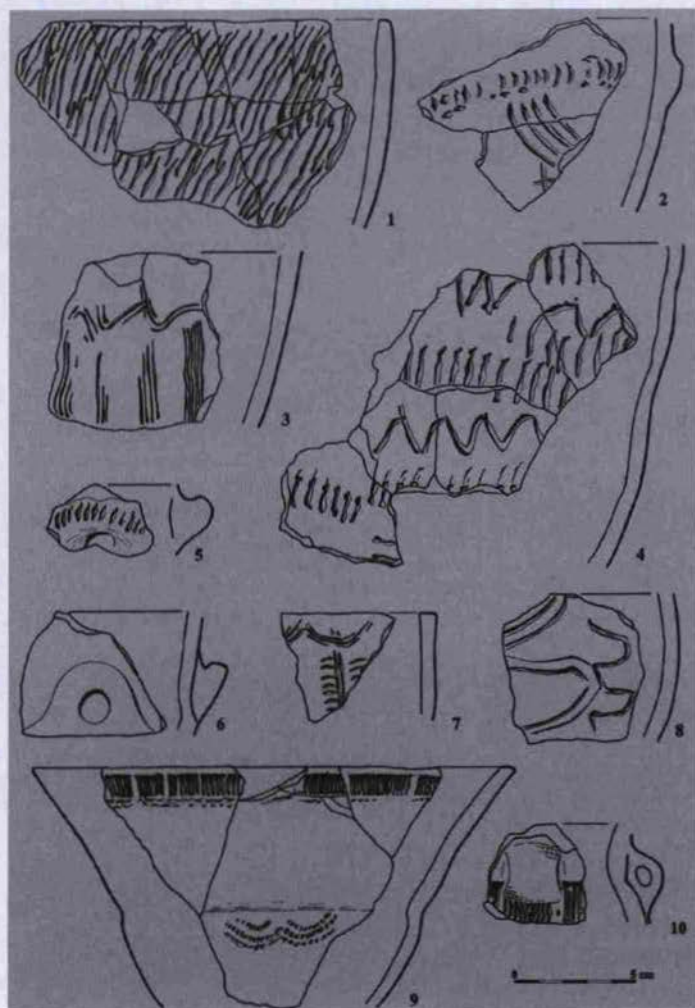
** Ryciny 5, 11, 12 znajdują się na s. 298-299 kolorowej wkładki.

Ryc. 6. Stare Marzy,
gm. Dragacz,
stanowisko 5 AB.
Wybór fragmentów
ceramiki kultury
pucharów
lejkowatych.
Rys. B. Jędrychowska

nych) oraz nieokreślone bliżej kulturowo obiekty ze schyłku neolitu i wczesnej epoki brązu (11 stałych obiektów kulturowych i 1227 fragmentów naczyń ceramicznych). Pozostałości tej fazy zasiedlenia zaobserwowano wokół niewielkiego zbiornika wodnego lub bagniska, którego ślady stwierdzono w północno-zachodniej części badanego obszaru. Tak więc można przypuszczać, że w neolicie powierzchnia cypla wysokiej terasy Wisły, na którym znajduje się badane stanowisko, była często zasiedlana przez grupy ludzkie reprezentujące różne tradycje kulturowe. Wydaje się, że było to osadnictwo o zróżnicowanym charakterze jeśli chodzi o czas zasiedlenia, od krótkotrwałych po całosezonowe obozowiska.

Na omawianym stanowisku odkryto również ślady osadnictwa z wczesnej epoki brązu w postaci znalezisk kultury trzcinieckiej (6 stałych obiektów kulturowych i 1178 fragmentów naczyń ceramicznych). Po opracowaniu może mieć to ogromne znaczenie dla

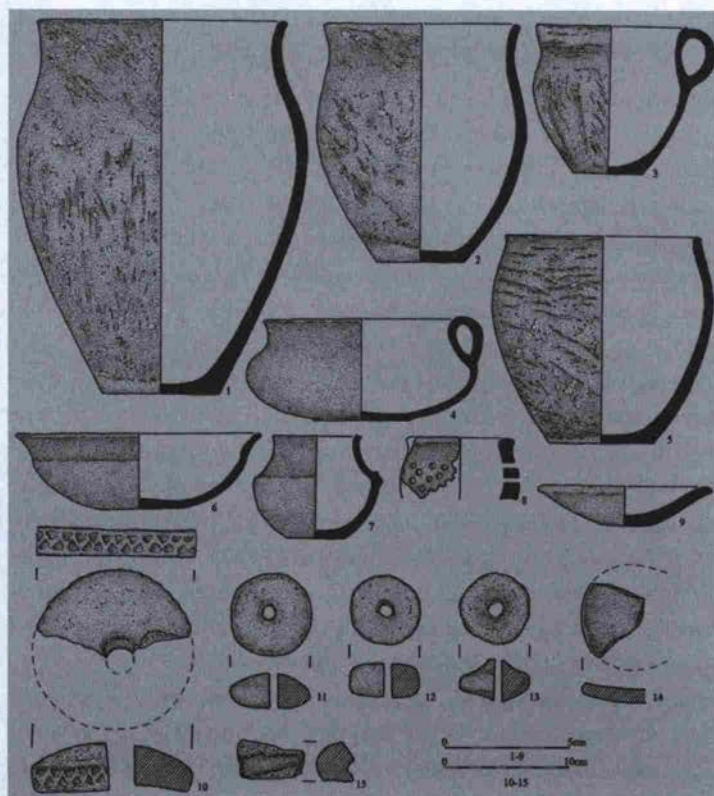
Ryc. 7. Stare Marzy,
gm. Dragacz,
stanowisko 5 AB.
Wybór fragmentów
ceramiki kultury
pucharów lejkowych.
Rys. B. Jędrzychowska

pradziejów ziemi chełmińskiej i dorzecza dolnej Wisły, ponieważ są to pierwsze na tym obszarze tego rodzaju znaleziska.

Wyniki dotychczasowych badań na stanowisku w Starych Marzach 5 świadczą o dużej intensywności i wielofazowości osadnictwa w epoce kamienia, szczególnie schyłkowo-paleolitycznej kultury świderskiej oraz neolitycznych: kultury pucharów lejkowych, kultury amfor kulistych i bliżej nieokreślonych jednostek kulturowych z wczesnej epoki brązu. (K. C.)

Młodsze okresy epoki brązu i początki epoki żelaza

W trakcie prowadzenia badań ratowniczych na obu stanowiskach rozpoznano pozostałości kompleksów osadniczych kultur łużyckiej i pomorskiej. W obu przypadkach mamy do czynienia przede wszystkim z pozostałościami rozległych osad otwartych,

Ryc. 8. Stare Marzy,
gm. Dragacz,
stanowisko 5.
Wybór materiałów
źródłowych kultur
łużyckiej i pomorskiej:
1-9 — naczynia
ceramiczne;
10-13 — ciężarki
gliniane;
14 — fragment
łyżeczki glinianej;
15 — fragment
glinianej formy
odlewniczej.
Rys. A. Sosnowska

którym towarzyszą skupienia od kilku do kilkudziesięciu pochówków ciała palnych (ryc. 8-14).

Zdecydowana większość rozdrobnionych pozostałości naczyń ceramicznych kultury łużyckiej i pomorskiej odkrytych na stanowisku w Starych Marzach zalegała w obrębie nawarstwień kulturowych, głównie w południowej części eksplorowanej przestrzeni badawczej. Pozostaje to w dość jasnym związku przestrzennym ze zgrupowaniem licznych, choć niewielkich i płytkich jam o nieokreślonej funkcji. Można więc zauważyć, że występowanie warstw kulturowych (głównie jednak warstwy II) oraz usytuowanie obiektów wyznaczają przestrzeń aktywności gospodarczej zamieszkującej osadę ludności kultury pomorskiej. Obecnie trudno jeszcze ocenić wartość poznawczą nie-licznych materiałów ceramicznych kultury łużyckiej stwierdzonych w kilku obiektach. W ich wypełniskach natrafiono bowiem na obmazane formy garnkowe o esowatych profilach oraz podobnie uformowany kubek uchaty (ryc. 8: 1-3). Mimo, że pod względem stylistycznym i technologicznym formy takie mają swoje analogie w zespołach środkowej epoki brązu, to jednak ze względu na obecność na tym stanowisku „łużyckich” naczyń wazowatych, całkowicie gładkościennych i dwustożkowatych, należałoby je datować na młodszą część epoki brązu. Wskazują na to także pobliskie analogie pochodzące z zespołów grobowych IV okresu epoki brązu (W. Łęga 1939, s. 232-239; J. Chudziakowa 1974, s. 85). Niemniej jednak wskazane wyżej formy esowate są pierw-

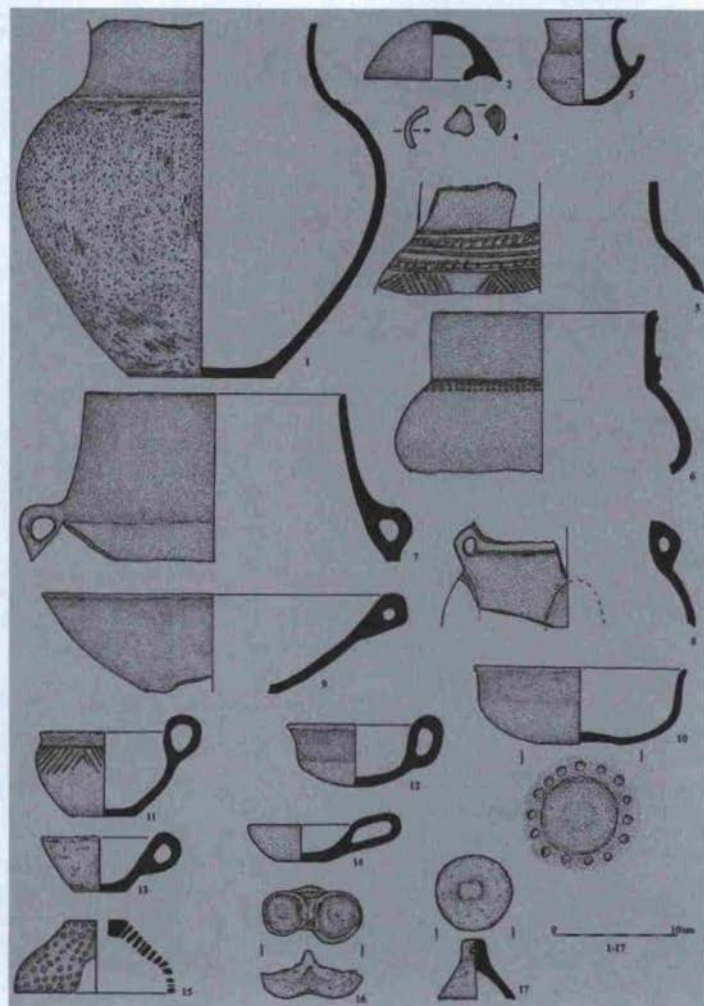
szymi, tak wczesnymi pod względem stylistycznym, naczyniami „łużyckimi” na tych obszarach. Przy tej okazji warto też dodać, że obmazywane formy esowate odkryto na terenie ziemi chełmińskiej w Jedwabnie, gm. Lubicz i dalej na północny wschód nad rzeką Pasłęką w tamtejszych pochówkach kurhanowych (Stolno, gm. Miłakowo; J. Dąbrowski 1997, s. 21; A. Waluś, B. Kowalewska 1999, s. 10–20, tabl. IV: 6–8). Ogólnie jednak należy wskazać, iż najpewniej, w przypadku zespołu naczyń esowatych ze Starych Marz, mamy do czynienia z kolejnym śladem obecności „łużyckiej” fazy Siemirówice charakteryzującej się obecnością kilku cmentarzysk płaskich na zachód od linii Wisły, począwszy od Bydgoszczy, a skończywszy na okolicach Świecia (J. Podgórski 1992, s. 201–204).

W zespole obiektów o charakterze gospodarczym uwagę zwracają — oprócz dość licznych palenisk — pozostałości pieca, w którego wypełnisku, poza ułamkami naczyń ceramicznych, natrafiono na liczne fragmenty polepy oraz warstwę wapna. Dla południowej części strefy wschodniopomorskiej jest to pierwszy przykład obecności takiego pieca do uzyskiwania wapna metodą wypału, najpewniej pozyskiwanego z miejscowych margli (B. Wiącek 1979, s. 214). Pozostałe przejawy aktywności gospodarczej są dość nikle. Należy tu jednak wspomnieć o serii krążkowatych przeszłików ceramicznych (ryc. 8: 11–14) oraz o jednym ułamku formy odlewniczej (ryc. 8: 15), najpewniej niegdyś przeznaczonej do wykonania brązowej ozdoby obręczowej.

Na podstawie oceny kulturowo-chronologicznej popielnic ceramicznych występujących na omawianym stanowisku można przyjąć, iż znajdują się tam również pozostałości cmentarzyska kultury pomorskiej, ulokowanej w obrębie niewielkiego wzniesienia na skraju osady. O grobach „pomorskich” w Starych Marzach wspominał już L.J. Łuka (1966, s. 256).

Można zatem sądzić, że w obrębie badanej przestrzeni osadniczej natrafiono na pozostałości kompleksu składającego się z osady otwartej i przyległej, jednak terenowo eksponowanej nekropoli. Mielibyśmy tu więc do czynienia z sytuacją istnienia cmentarzyska bezpośrednio przy osadzie mieszkalnej, co — jak ostatnio zauważono — było chyba normą w młodszych fazach osadnictwa „pomorskiego” (J. Woźny 2000, s. 141). Warto też zaznaczyć, że w jednym z pochówków — oprócz kości ludzkich — natrafiono też na drobne kości świni i jelenia, co może świadczyć o pozakonsumpcyjnym znaczeniu jeleniowatych i trzody chlewnej w obrzędowości tego czasu (M. Kwapiński 1995, s. 361–367).

O pozycji chronologicznej opisywanego tu stanowiska świadczy obecność naczyń ceramicznych, wśród których przeważają formy garnkowate o karbowanych brzegach oraz wazowate o esowatych profilach, u których największe wydętości brzuśców uformowano zdecydowanie powyżej połowy ich wysokości. Są to naczynia zdobione listwami plastycznymi odzielającymi gładkościenne szyjki od chropowaconych brzuśców. Omawiany zespół form jest charakterystyczny dla młodszej części wytwórczości ceramicznej kultury pomorskiej. Liczne analogie formalne do nich odnajdujemy na stanowiskach fazy „kloszowej” wspomnianej kultury, zarówno w strefie mezoregionu świeckiego, przyległej od wschodu do ziemi chełmińskiej, jak i na obszarach bardziej odległych

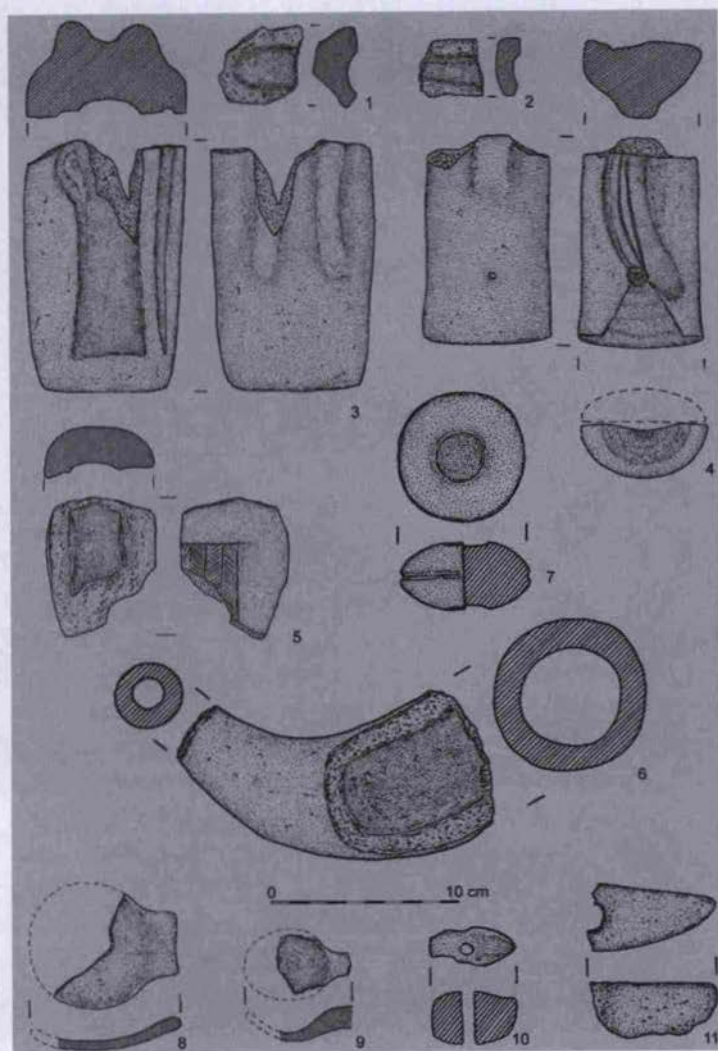

Ryc. 9. Ruda, gm. Grudziądz, stanowisko 3/6. Wybór materiałów źródłowych kultur łużyckiej i pomorskiej:
1, 3, 5–14 — naczynia ceramiczne;
4 — kolczyk (fragment glinianego paciorka i fragment brązowego drutu);
2, 13–17 — inne formy ceramiczne.

Rys. A. Sosnowska

(B. Wawrzykowska 1974, s. 103–132; G. Wilke 1979, s. 73–110; M. Kochanowski 1985, s. 155–165; M. Andrzejowska 1995; M. Dernoga 1995, s. 105–109; I. Skrzypek 1995, s. 55–69).

W latach 2001–2002 kontynuowano również prace wykopaliskowe w miejscowości Ruda, gm. Grudziądz (stanowiska 3–6). Zdecydowaną większość odkrytych tu materiałów źródłowych zarówno w warstwach, jak i w obrębie obiektów kulturowych, łączyć należy z osadnictwem z młodszej epoki brązu i z początku epoki żelaza do starszego okresu przedrzymskiego włącznie. Mamy tu zatem do czynienia z kolejnym odkryciem rozległej osady otwartej kultury łużyckiej. Poza tym, w obrębie obszaru objętego eksploracją wykopaliskową natrafiono na pozostałości cmentarzyska, najpewniej współczesnego osadzie „łużyckiej” oraz na ślady osadnictwa kultury pomorskiej w postaci licznych obiektów osadniczych oraz kilku pochówków (ryc. 9: 2, 4). Obecność osadnic-

Ryc. 10. Ruda, gm. Grudziądz, stanowisko 3/6. Wybór materiałów źródłowych kultury łużyckiej: 1-5 — fragmenty glinianych form odlewniczych; 6 — dysza gliniana; 7 — kamień kanelowany; 8, 9 — fragmenty glinianych łyżeczek; 10, 11 — gliniane „młoteczki” miniaturowe (zawieszki?). Rys. A. Sosnowska

twa „pomorskiego” potwierdzają między innymi formy wazowate o gładkościennych szyjkach (ryc. 9: 1), pojedyncza pokrywa czapkowata (ryc. 9: 2) oraz kubek (ryc. 9: 3).

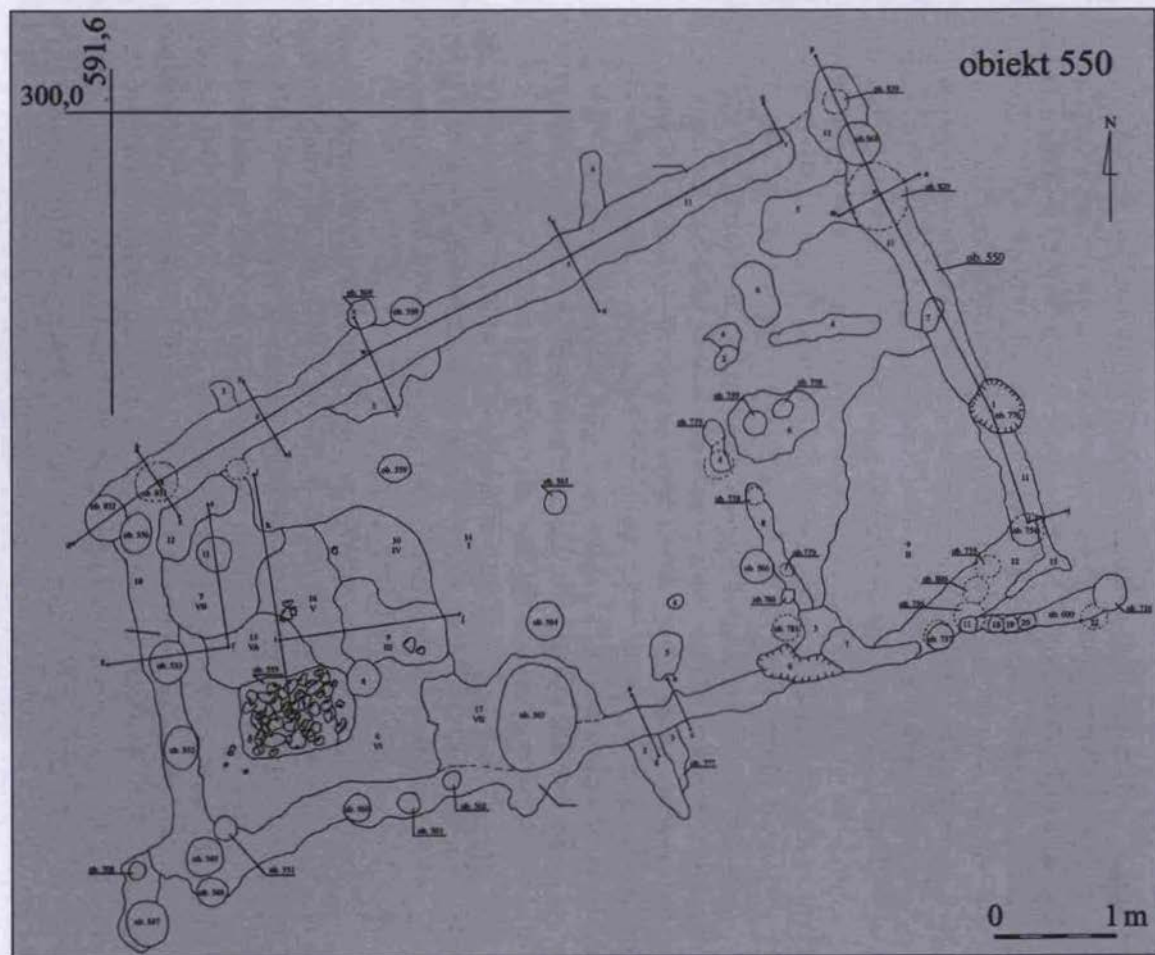
Wyraźnie zagęszczone skupienie rozmaitych obiektów osadniczych (gospodarczo-odpadkowych, palenisk) zaznacza się w obrębie środkowej i północnej części badanego stanowiska. Obiekty o charakterze sepulkralnym odsłonięto na odcinku F. Najpewniej mogło tu znajdować się kilkadziesiąt grobów. W przypadku 16 jam pochówkowych stwierdzono zaznaczenie ich na powierzchni pojedynczymi kamieniami. Tych kilkanaście grobów w większości nie miało swoich obstaw kamiennych. Tylko w jednym pochówku ujawniono obstawę wykonaną z dość dużych kamieni, wśród których wystąpiło jedno żarno nieckowate. W kilku pochówkach natrafiono na drobne wyroby brązowe (obraczki, wisiorki i kółka) oraz w jednym przypadku na fragment zdobionej na

powierzchni formy odlewniczej (ryc. 10: 5). Warto zaznaczyć, że być może, śladem praktyk pogrzebowych są odkryte pozostałości palenisk zlokalizowanych w postaci wkopów dokonanych w stropowe partie pochówków.

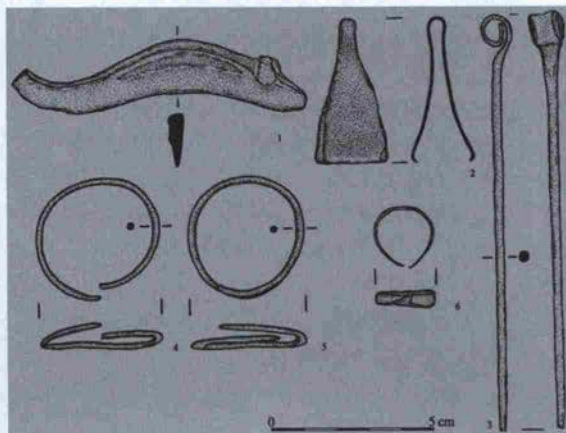
Wśród licznych obiektów gospodarczych kultury łużyckiej uwagę zwracają pozostałości kilku pieców garncarskich, pierwotnie zaopatrzonych w kopuły wylepione z gliny na szkielecie z drewnianych żerdzi (np. obiekt 38 z odcinka G). Poza obiektami o charakterze gospodarczym w wielu miejscach badanej przestrzeni osady łużyckiej natrafiano na lepiej lub gorzej zachowane ciągi negatywów posłupowych, sugerujących istnienie domostw wznoszonych w konstrukcjach słupowych lub międzysłupowych. Niektóre z tych obiektów mogły być bardzo duże, przybierając postać domostw halowych (por. E. Bokinić, W. Chudziak, K. Cyrek, J. Gackowski 2003, s. 40–46, ryc. 18). W rejonie szczególnie częstego występowania fragmentów form odlewniczych (odcinek D) odsłonięto trapezowate w rzucie domostwo z zachowanymi podziałami funkcjonalnymi jego wnętrza (ryc. 11–13). Ściany tego obiektu były najpewniej wzniesione w konstrukcji słupowej. O ich oblepieniu gliną schudzoną domieszką roślinną świadczą odnalezione liczne fragmenty polepy z zachowanymi odciskami uszczelnianych w ten sposób przestrzeni międzybelkowych. Trzeba zaznaczyć, że jest to pierwszy taki przypadek tak dobrego zachowania pozostałości domostwa na terenie grupy chełmińskiej, bowiem do tej pory na ślady osad otwartych kultury łużyckiej składały się głównie skupiska ułamków naczyń ceramicznych, lub co najwyżej towarzyszące im pozostałości palenisk (J. Chudziakowa 1974, s. 67–71; J. Dąbrowski 1997, s. 105–109).

Oprócz licznej serii ułamków naczyń ceramicznych kultury łużyckiej z młodszych okresów epoki brązu, natrafiono też — szczególnie w części południowej stanowiska — na fragmenty naczyń kultury pomorskiej z wczesnych okresów epoki żelaza (por. wyżej). Charakter poznawczy ceramicznych materiałów masowych fazy „łużyckiej” wydobytych w latach 2001–2002 był podobny do tego, który pozyskano już w roku 2000, stąd jego interpretacja kulturowo-chronologiczna opublikowana w „Raplocie 2000” jest nadal aktualna. Również i tam w dalszym ciągu odnotowywano obecność form wazowatych i amfor (ryc. 9: 5–9) oraz form garnekowatych, uchatch kubków i czerpaków (ryc. 9: 11–14), mis (ryc. 9: 10), „talerzy” krążkowatych i „naczyni” sitowatych (ryc. 9: 15), a także form miniaturowych (ryc. 9: 16–17). Z tych ostatnich uwagę zwracają małe miseczki oraz maleńki dwojak (ryc. 9: 16).

Wypada jednak zwrócić uwagę na niektóre, wydzielone przedmioty zabytkowe związane z fazą „łużycką”. Oprócz wyrobów brązowych (sierpy z guzkiem, druciane skręty, obrączki, szpile o główkach zwiniętych w uszko, fragmenty bransolet; ryc. 14), kolejny już raz natrafiono na liczne ułamki form odlewniczych do produkcji siekierek tulejowatych o obniżonym uszku, szpil i sierpów oraz liczne ciężarki tkackie, łyżki i przęśliki (ryc. 10). Śladem miejscowej produkcji brązowniczej są też tygle oraz dysza gliniana (ryc. 10: 6), a obróbka na zimno obręczowych wyrobów brązowych została potwierdzona znaleziskiem kamienia kanelowanego (ryc. 10: 7). Jest to pierwsze takie odkrycie na terenie międzyrzecza Wisły, Drwęcy i Osy, a wiele analogii do niego odnajdujemy na stanowiskach osadniczych Wielkopolski, Pomorza, Mazur i obszarów północnonie-

Ryc. 13. Ruda,
gm. Grudziądz,
stanowisko 3/6.
Plan ogólny pozostałości
domostwa ludności kultury
łużyckiej (obiekt 550).
Rys. A. Jędrzejczak

Ryc. 14. Rudzka, gm. Grudziądz, stanowisko 3/6. Wybór przedmiotów z brązu (kultura łużycka). Rys. A. Sosnowska

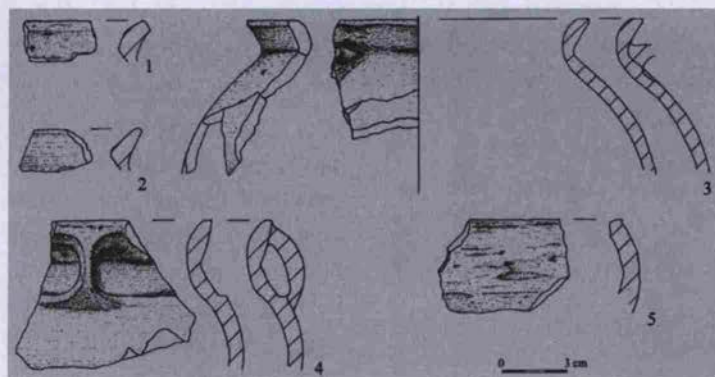
mieckich (C. Engel 1935, s. 255; J. Kostrzewski 1958, s. 153–156; J. Dąbrowski 1997, s. 77, 123, 164). Licznie reprezentowane są również w Rudzie rozmaite wyroby kamienne: żarna nieckowate, rozcieracze, płyty szlifierskie, oselki, siekierki i toporki wieloboczne. Z osadnictwem „łużyckim” należy też łączyć wiele przedmiotów krzemienianych.

Bez wątpienia, na terenie stanowiska w Rudzie mamy do czynienia z ważnymi dla poznania oblicza kulturowego za-

chodniej części grupy chełmińskiej kultury łużyckiej pozostałościami rozległej osady mieszkalno-produkcyjnej, funkcjonującej w młodszych okresach epoki żelaza i być może na początku epoki żelaza. Nieprzeciętny charakter tego kompleksu prezentuje w nowym świetle realia kulturowe tego czasu, zważywszy na bliższy i dalszy kontekst kulturowy. Wypada więc odwołać się tu do niektórych, znanych (mających już swoją literaturę) faktów źródłowych. Można bowiem przyjąć, iż położenie osady ludności kultury łużyckiej w Rudzie jest śladem świadomego ulokowania miejsca produkcji brązowniczej (obejmującej rozmaite asortymenty broni, narzędzi i ozdób) w strefie aktywnej obecności osadników „łużyckich” zamieszkujących tereny wzdłuż doliny Wisły, po jej wschodniej stronie. W tej strefie notuje się kumulację wyrobów „późnobrązowych”, pochodzących z inwentarzy cmentarzyskowych i skarbów (J. Dąbrowski 1997, s. 119). Tradycja w zakresie manifestowania się tej aktywności, właśnie wzdłuż wschodniej części strefy przywiślańskiej, odżywa w młodszym okresie halsztackim w postaci kumulacji skarbów i lokowania lokalnych miejsc produkcji brązowniczej w obrębie osad obronnych (Gzin, Kałdus, Kamieniec i dalej na wschód Grodno) (W. Blajer 2001, mapa 8). Wreszcie wypada dodać, że znaleziska mogące poświadczać lokalną produkcję brązowniczą, poza odkryciami w Rudzie, pochodzą także z innych miejsc wschodniej strefy przywiślańskiej. (J. G.)

Młodszy okres przedrzymski i okres wpływów rzymskich

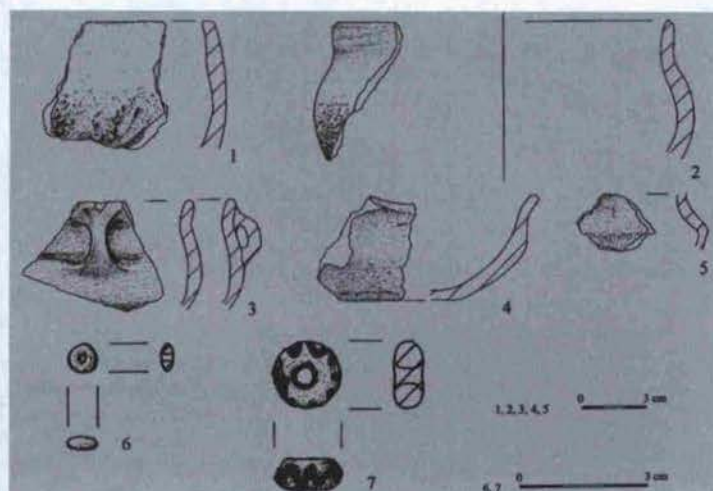
Lata 2001 i 2002, w przeciwieństwie do poprzednich sezonów badawczych na odcinku „toruńsko-bydgoskim”, przyniosły jedynie nieliczne ślady osadnictwa ludności cyklu kulturowego oksywsko-wielbarskiego. Kontynuowano bowiem je na stanowiskach, z których w poprzednich latach pozyskano niezbyt obfity materiał źródłowy z okresu wpływów rzymskich (J. Bojarski, E. Bokinić, W. Chudziak, K. Cyrek, J. Gackowski 2000; E. Bokinić, W. Chudziak, K. Cyrek, J. Gackowski 2003, s. 46).

Ryc. 15. Ruda, gm. Grudziądz, stanowisko 3/6. odcinek G. Fragmenty naczyń ceramicznych cyklu oksywsko-wielbarskiego, wykonanych bez użycia koła.
Rys. A. Kujawa

W Rudzie (stanowiska 3–6), na przebadanym obszarze odkryto kilka jam osadniczych oraz zaledwie około 300 fragmentów naczyń ceramicznych, które można wiązać z oksywsko-wielbarskim cyklem kulturowym. Materiał ceramiczny jest silnie rozdrobniony i zawiera niewiele charakterystycznych fragmentów. Należą do nich, typowe dla kultury oksywskiej, małe ułamki facetowanych wylewów (ryc. 15: 1–2) i jeden większy fragment naczynia (ryc. 15: 3). Oprócz nich natrafiono na ułamek naczynia z niedużym, iksowatym uchem i pseudoszyjką — elementami charakterystycznymi dla form ceramicznych kultury wielbarskiej (por. np. R. Wołagiewicz 1993, tabl. 9: 2). Nachyłone do środka naczynia wylewy (ryc. 15: 5) znane są natomiast zarówno z młodszego okresu przedrzymskiego, jak i z okresu wpływów rzymskich, choć w tym ostatnim występują zdecydowanie częściej. Ułamki ornamentowanych naczyń ceramicznych wystąpiły przede wszystkim u podnóża wysoczyzny. Część z nich rozproszona była w humusie i bezpośrednio pod nim, część zaś tworzyła niewielkie skupiska (wydzielone jako „obiekty”) w spągu dawnego cieku wodnego, spływającego z Góry Kłęzkowskiej. W jego obrębie znaleziono także pozostałości żużla, które można datować na młodszy okres przedrzymski — okres wpływów rzymskich, biorąc pod uwagę jego współwystępowanie z tak datowaną ceramiką. Mimo dalszego rozpoznania terenu nie natrafiono na inne ślady wytopu rudy, ani na jakiegokolwiek obiekty związane z produkcją metalurgiczną. Miejsce znalezienia żużli i pozostałości naczyń wskazują na „spływowy” charakter znalezionego tu materiału. Najpewniej pochodzą one z pobliskiej wysoczyzny; na przebadany obszar dostały się wraz ze spływającą z góry wodą, a następnie przemieszczone zostały na skutek działalności gospodarczej człowieka.

W Starych Marzach (stanowisko 5) jedynie pięć obiektów, 250 fragmentów naczyń ceramicznych i dwa szklane paciorki można datować na okres wpływów rzymskich. Wśród charakterystycznych elementów mikromorfologii naczyń brak jest cech typowych dla wytworów kultury oksywskiej. Nieliczne większe ułamki pochodzą z naczyń najpewniej odpowiadających garnikom grupy I (ryc. 16: 1–2), być może miskom grupy XbA (ryc. 16: 3) oraz miskom grupy XIV (ryc. 16: 4) i naczynkom grupy XVII albo XVIII (ryc. 16: 5) według R. Wołagiewicza (1993). Pierwszy z dwóch odkrytych tu paciorków (ryc. 16: 6), wykonany z żółtego, przezroczystego szkła należy do typu

Ryc. 16. Stare Marzy, gm. Dragacz, stanowisko 5, odcinki A-B:
1-5 — fragmenty naczyń ceramicznych z okresu wpływów rzymskich, wykonanych bez użycia koła;
6-7 — paciorki szklane z okresu wpływów rzymskich.
Rys. A. Kujawa

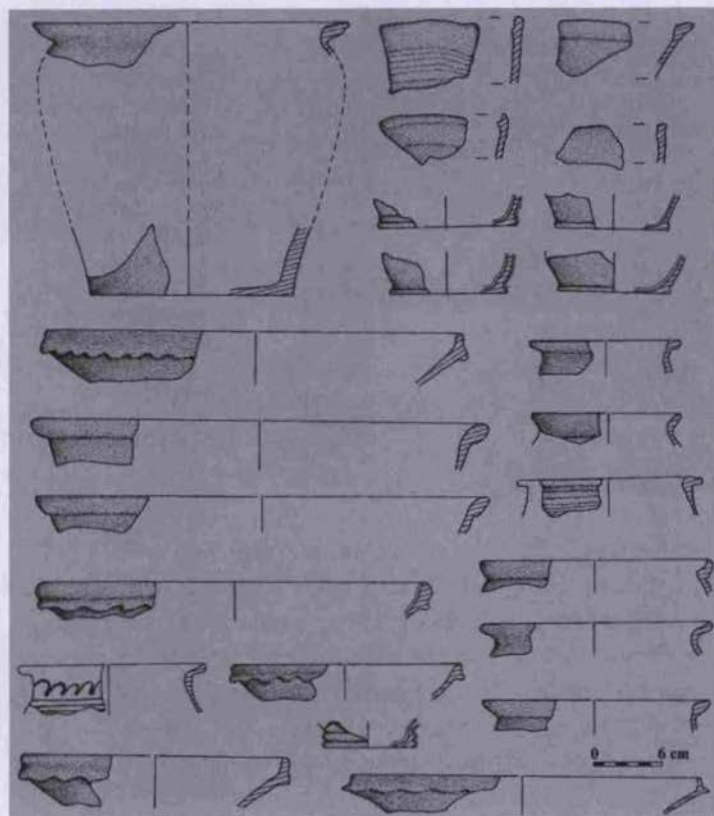
T-M. 33, datowanego fibulami A.68 (W. Ziemińska-Odojowa 1999, tabl. CCXV: 611, 4; s. 105). Drugi paciorek (typ T-M. 261), ze szkła ciemnoniebieskiego, miał ornament pierwotnie wykonany z sinusoidalnej, dookoła biegnącej nitki szkła o odmiennym (białym?) zabarwieniu, po której obecnie pozostał jedynie rowek (ryc. 16: 7). Najwcześniejsze okazy zdobione pojedynczą linią falistą pojawiają się dopiero u schyłku fazy B2 (M. Tempelmann-Maczyńska 1985, s. 58). Obiekty datowane na podstawie analizy materiału ceramicznego na okres wpływów rzymskich występowały w południowej i wschodniej części przebadanego obszaru i nie tworzyły żadnych regularnych układów. Dwa z nich to paleniska zawierające duże ilości węgla drzewnych i przepalone kamienie, pozostałe to obiekty o nieokreślonej funkcji i szarym wypełnisku.

Niewielka liczba materiałów źródłowych z okresu wpływów rzymskich świadczy o braku stałego osadnictwa na omawianym obszarze i peryferyjnym charakterze tego rejonu w stosunku do intensywniej wykorzystywanych obszarów, np. mikroregionu Warlubia. (E. B.)

Przełom starożytności i wczesnego średniowiecza do czasów współczesnych

Na żadnym z badanych stanowisk nie odkryto śladów osadnictwa wczesno- oraz późnośredniowiecznego. Inaczej sytuacja przedstawia się, jeżeli chodzi o pozostałości datowane na czasy późniejsze. Najbardziej intensywne ślady działalności człowieka pochodzące z tego okresu odsłonięto w Starych Marzach, stanowisko 5³. Na znacznej jego powierzchni występowały warstwy kulturowe o strukturze i zawartości świadczącej o użytkowaniu tego terenu co najmniej od XVIII wieku aż do końca II wojny światowej.

³ B. Bielec-Maciejewska, *Opracowanie materiałów źródłowych z czasów nowożytnych i współczesności ze Starych Marz, stanowisko 5, gm. Świecie* (archiwum Instytutu Archeologii UMK w Toruniu).

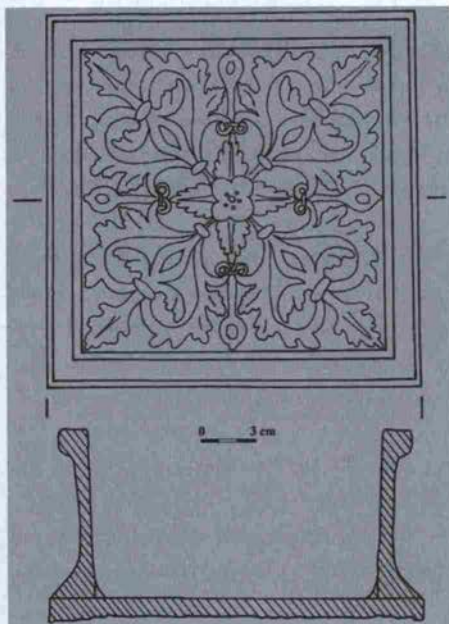

Ryc. 17. Stare Marzy, gm. Dragacz, stanowisko 5. Wybrane fragmenty naczyń ceramicznych z czasów nowożytnych. Rys. B. Bielec

wej, kiedy został on znacznie zniszczony w wyniku walk toczonych przez Armię Pomorza z wojskiem niemieckim⁴.

Stwierdzono dwa poziomy osadnicze datowane na omawiany przedział czasu. Starszy z nich, pochodzący z XVIII–XIX wieku, wyznaczony został na podstawie przebiegu warstwy stanowiącej poziom płużny, przykryty na powierzchni niemal całego stanowiska utworami piaszczystymi o charakterze eolicznym. O charakterze tej warstwy świadczą przede wszystkim wyraźnie zachowane miejscami ślady orki. Z warstwą tą związanych jest 38 jam osadniczych o różnym charakterze i przeznaczeniu, powstałych w trakcie użytkowania tego terenu przez mieszkańców pobliskiego gospodarstwa, którego pozostałości odsłonięto zapewne na sąsiednim stanowisku w Starych Marzach (W. Chudziak 2001, s. 75). Odkryto liczne materiały zabytkowe, wśród których przeważały przede wszystkim fragmenty naczyń ceramicznych, głównie garnków, dzbanów, mis i trójnóżków wykonanych w różnych technikach garncarskich, w tym również kamionki i fajansu (2796 fragmentów naczyń) (ryc. 17). W tym samym poziomie osadniczym występowały ponadto liczne fragmenty kafli, zarówno garnkowych, jak i płyto-

⁴ Chronologię niektórych materiałów źródłowych, zalegających na złożu wtórnym, określono również na okres późnego średniowiecza, nie jest jednak wykluczone, że pochodzą one już z czasów nowożytnych.

Ryc. 18. Stare Marzy, gm. Dragacz,
stanowisko 5.
Rekonstrukcja nowożytnego kafła.
Rys. B. Bielec

wych (ryc. 18). Poziom młodszy użytkowania badanego obszaru wyznacza natomiast strop utworów eolicznych, w obrębie którego odkryto liczne jamy nowożytne (9 obiektów) i współczesne (124 obiekty), z których część wiązać należy z istniejącym nadal w pobliżu gospodarstwem, część zaś z działaniami wojennymi prowadzonymi w tym miejscu w 1945 roku (m.in. leje po wybuchach bomb lub pocisków artyleryjskich oraz transeje). W poziomie tym występowały zarówno materiały źródłowe z okresu nowożytnego, jak i współczesnego (396 fragmentów naczyń). Szczególnie miejsce wśród nich zajmują cztery pochówki żołnierzy niemieckich, przy których znaleziono wiele osobistych przedmiotów oraz części uzbrojenia i ekwipunku wojskowego. W jednym z grobów (obiekt 486) znaleziony został identyfikator pochowanego żołnierza, tzw. nieśmiertelnik z napisem „98 3. AU SB. KP. Z. B. V. XX”.

Liczne ślady użytkowania terenu w omawianym okresie stwierdzono również na stanowisku w Rudzie. Przeważają tu jednak głównie bliżej nieokreślone pod względem funkcji regularne wkopy, związane z istniejącym do niedawna w pobliżu gospodarstwem wiejskim. Nieliczne, znajdujące w warstwach kulturowych fragmenty naczyń oraz pojedyncze przedmioty żelazne pochodzą z czasów zarówno nowożytnych, jak i współczesnych (m.in. odcinek C, obiekty 415-417, 635, 671). (W. Ch.)

Bibliografia

Wykaz skrótów

Kultura pomorska – Kultura pomorska i kultura grobów kloszowych. Razem czy osobno?, red. T. Węgrzynowicz, M. Andrzejowska, J. Andrzejowski, E. Radziszewska, Warszawa 1995.

Andrzejowska M.

1995 *Ponowne spojrzenie na kwestię periodyzacji cmentarzysk kloszowych z Mazowsza i Podlasia*, [w:] *Kultura pomorska*, s. 127–140.

Blajer W.

2001 *Skarby przedmiotów metalowych z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza na ziemiach polskich*, Kraków.

Bojarski J., Bokinić E., Chudziak W., Cyrek K., Gackowski J.

- 2001 *Sprawozdanie z ratowniczych prac wykopaliskowych przeprowadzonych w 1999 roku w strefie planowanej budowy autostrady A-1 na odcinku województwa kujawsko-pomorskiego (b. woj. bydgoskie)*, [w:] *Raport 96-99. Wstępne wyniki konserwatorskich badań archeologicznych w strefie budowy autostrad w Polsce za lata 1996-1999*. Zeszyty Ośrodka Ratowniczych Badań Archeologicznych, seria B: Materiały Archeologiczne, red. Z. Bukowski, Warszawa, s. 49-77.

Bokinić E., Chudziak W., Cyrek K., Gackowski J.

- 2003 *Sprawozdanie z ratowniczych prac wykopaliskowych przeprowadzonych w 2000 roku w strefie planowanej budowy autostrady A-1 na odcinku województwa kujawsko-pomorskiego (b. woj. toruńskie)*, [w:] *Raport 2000. Wstępne wyniki konserwatorskich badań archeologicznych w strefie budowy autostrad w Polsce za rok 2000*. Zeszyty Ośrodka Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego (d. Zeszyty ORBA), seria B: Materiały Archeologiczne, red. Z. Bukowski, Warszawa, s. 29-59.

Chudziakowa J.

- 1974 *Kultura łużycka na terenie międzyrzecza Wisły, Drwęcy i Osy*, Warszawa.

Cyrek K.

- 2000 *Schyłkowopaleolityczne i mezolityczne osadnictwo w Starych Marzach st. 5, gm. Dragacz, woj. kujawsko-pomorskie (na trasie budowy autostrady A1)*, (maszynopis w archiwum Instytutu Archeologii UMK), Toruń.
- 2002 *Paleolit schyłkowy i mezolit w dolinie Wisły pomiędzy Toruniem a Grudziądem*, [w:] *Archeologia toruńska. Historia i teraźniejszość*, red. B. Wawrzykowska, Toruń, s. 81-90.

Dąbrowski J.

- 1997 *Epoka brązu w północno-wschodniej Polsce*, Białystok.

Dernoga M.

- 1995 *Groby kloszowe z popielnicami twarzowymi z cmentarzyska w Parkowie Mokrzy, gm. Rogóźno, woj. Piła, stan. 3*, [w:] *Kultura pomorska*, s. 105-110.

Engel C.

- 1935 *Vorgeschichte der altpreuussischen Stämme*, t. 1, Königsberg.

Kobusiewicz M.

- 1999 *Ludy łowiecko-zbierackie północno-zachodniej Polski*, Poznań.

Kochanowski M.

- 1985 *Grób ludności kultury wschodniopomorskiej w Świeciu-Mariankach, woj. bydgoskie, Pomorania Antiqua*, t. 12, s. 155-165.

Kostrzewski J.

- 1958 *Kultura łużycka na Pomorzu*, Poznań.

Kukawka S.

- 1998 *Z badań nad strukturą zasiedlenia ziemi chełmińskiej przez grupy wczesnych faz rozwojowych kultury pucharów lejkowatych*, [w:] *Szkice prehistoryczne. Źródła — metody — interpretacje*, red. S. Kukawka, Toruń, s. 125-138.

Kwapiński M.

- 1995 *Zwierzęta w gospodarce i wierzeniach kultury pomorskiej*, [w:] *Kultura pomorska*, s. 361-368.

Łęga W.

- 1939 *Cmentarzysko łużyckie IV okresu brązu z Gruczna w pow. świeckim*, *Przegląd Archeologiczny*, t. 6, s. 232-239.

Łuka L.J.

- 1966 *Kultura wschodniopomorska na Pomorzu Gdańskim*, t. 1: *Materiały*, Wrocław-Warszawa.

Podgórski J.T.

- 1992 *Fazy cmentarzysk kultury lużyckiej i pomorskiej na Pomorzu Wschodnim*, [w:] *Ziemie polskie we wczesnej epoce żelaza i ich powiązania z innymi terenami*, red. S. Czopek, Rzeszów, s. 199–214.

Skrzypek I.

- 1995 *Znaleziska grobów podkloszowych na cmentarzyskach ludności kultury pomorskiej na Pomorzu Środkowym*, [w:] *Kultura pomorska*, s. 55–68.

Szmyt M.

- 1996 *Spółeczności amfor kulistych na Kujawach*, Poznań.

Tempelmann-Maczyńska M.

- 1985 *Die Perlen der römischen Kaiserzeit und der frühen Phase der Völkerwanderungszeit im mittel-europäischen Barbaricum*, Römisch-Germanische Forschungen, Mainz am Rhein.

Waluś A., Kowalewska B.

- 1999 *Kurhan I i II z cmentarzyska w Stolnie, gm. Miłakowo, woj. warmińsko-mazurskie, Światowit*, Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages, t. 1, Warszawa.

Wawrzykowska B.

- 1974 *Badania ratownicze na cmentarzysku kultury grobów kloszowych w Rzęczkowie, pow. Toruń w 1969 r.*, Acta Universitatis Nicolai Copernici, Archeologia, t. 4, s. 103–132.

Wiącek B.

- 1979 *Z zagadnień produkcyjnych we wczesnej epoce żelaza na Pomorzu Gdańskim*, [w:] *Problemy kultury pomorskiej*, red. T. Malinowski, Koszalin, s. 209–218.

Wilke G.

- 1979 *Region Świecia w pradziejach i we wczesnym średniowieczu (do połowy XII w.)*, [w:] *Dzieje Świecia nad Wisłą i jego regionu*, red. K. Jasiński, Warszawa, s. 73–110.

Wołagiewicz R.

- 1993 *Ceramika kultury wielbarskiej między Bałtykiem a Morzem Czarnym*, Szczecin.

Woźny J.

- 2000 *Symbolika przestrzeni miejsc grzebalnych w czasach ciałopalenia zwłok na ziemiach polskich (od środkowej epoki brązu do środkowego okresu laterńskiego)*, Bydgoszcz.

Ziemlińska-Odojowa W.

- 1999 *Niedanowo. Ein Gräberfeld der Przeworsk- und Wielbark-Kultur in Nordmasowien*, Monumenta Archaeologica Barbarica, t. 7, Kraków.